

Zóka Péter

∴ A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
∴ peterzoka@yahoo.com

A FRANCIA ÁLLAMBÖLCSELET HATÁSAINAK MEGNYILVÁNULÁSAI ALEXANDER BERNÁT TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJÁBAN

*The Manifestations of the Influence of French Philosophy of State
in Bernát (Bernhard) Alexander's Philosophy of History*

*Manifestacije delovanja francuske filozofije države u filozofiji istorije
Bernata Aleksandera*

A tanulmány a XIX–XX. század fordulójának egyik legjelentősebb magyar bölcseletével, Alexander Bernáttal foglalkozik a francia állambölcselet kontextusában. Azt igyekezik kimutatni, hogy Alexander nemzeti filozófiáról, nemzetéről és nemzetiről vallott történetfilozófiai elgondolásai csupán tematikailag illeszthetők abba a magyar hagyományba, amely tulajdonképpen az egyezményesek délibábos, magyar filozófiát teremteni akaró programjával kezdődött a reformkorban, s időről időre fölbukkant a magyar bölcseleti irodalomban egészen Bibó Istvánig. Alexander nézeteinek, fogalomhasználatának és egész törekvésének a francia Renan, még inkább Taine XIX. századi eszméihez van köze, valamint a nem csupán francia, de a korabeli nyugat-európai művelt szellemi elit közbeszédjének részét képező nemzeti, sőt bizonyos értelemben véve nemzeti filozófiai gondolatkörhöz.

Kulcsszavak: Alexander Bernát, történetfilozófia, francia állambölcselet, nemzeti filozófia, Taine

Közismert tény, hogy a magyar filozófia intézményesülése a kiegyezés után, a társadalmi és kulturális élet számos más szférájához hasonlóan, nyugati minták követése révén játszódott le. A modern kori magyar bölcselet német orientációja a ma föllelhető szakirodalomban többé-kevésbé ismert és viszonylag jól dokumentált. Sokkal kevesebb szó esik azonban a francia filozófusok által indukált hazai szellemi hatásokról, noha a magyar filozófia már a kezdetektől fogva erős szálakkal kötődött a francia bölcselethez. Gondoljunk csak Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediájára*, amely egyebek mellett XVII. századi hazai Descartes-recepciónak is tekinthető (MÉSZÁROS 2000; MESTER–PERECZ 2004).

Ez a rövid tanulmány a címben megelőlegezett módon az alexanderi történetfilozófia gerincét képező nemzeti gondolatkör és a filozófia kapcsolódási pontjait igyekszik kimutatni a francia bölcselet történetében a XIX–XX. század fordulójáig, Alexander koráig. A filozófiatörténet azon szereplőire koncentrálok, akik valamilyen módon hatást gyakoroltak a magyar nemzeti filozófia erőterében alkotó bölcselethez, így Alexander Bernátra is. Nem törekszik, terjedelmében nem is törekedhet kimerítő teljességre, csupán azt a célt szolgálja, hogy felidézve a francia filozófia néhány jeles teljesítményét, megvilágítsa nemzet és filozófia fogalmainak találkozási pontjait, elősegítve ezzel a nemzeti filozófiai hagyomány jobb megértését, így Alexander ilyen irányú munkáinak, gondolatvilágának a fellelhető szakirodalomban olvashatóknál helyesebb interpretációját (PERECZ 2008).¹

Alexander 1868-tól több mint hat éven át, Nyugat-Európa legnevesebb egyetemén folytatott tanulmányai során Bécs, Berlin, Göttingen és Lipcse után Párizsban és Londonban is megfordult (GÁBOR 1986). Egyetemi éveiről, gondolkodásának fejlődéséről, az őt ért hatásokról legjobban egyrészt a Horváth Cyrillel folytatott ifjúkori levelezéséből (SZEMERE 1928), másrészt a saját visszaemlékezései alapján írt Bánóczi-émlékkönyvbéli írásából tájékozódhatunk (ALEXANDER 1919: 1–38). Sajnos, mivel a Horváth Cyrillel folytatott levelezés a göttingeni időszak után megszakad, Alexander további külföldi tevékenységét illetően kénytelenek vagyunk egyrészt a már említett visszaemlékezésre, másrészt Szemere Samu részletesebb tanulmányaira hagyatkozni, kiegészítve természetesen saját filológiai vizsgálódásainkkal. Noha 1873 nyarán Alexander tanulmányai a doktorátus megszerzésével formailag lezárultak, az időközben jelentős késéssel, Toldy Ferenc közbenjárásával elnyert állami ösztöndíj megérkezett, amely lehetővé tette Alexander számára, hogy még egy esztendő töltsön külföldön. Londonban, mivel az egyetem akkoriban szinte pusztán vizsgáztatóhelyként funkcionált, csupán a British Museum gazdag gyűjteményét, könyvtárát látogatta és tanulmányozta. Párizsban a modern francia bölcselet olyan klasszikusai, mint Taine vagy Renan személyesen is nagy hatást gyakoroltak gondolkodására. Mielőtt azonban e viszonyok és kapcsolódási pontok tárgyalására térnénk, amelyek egyébként tanulmányom leglényegesebb mondanivalóját tartalmazzák, engedtessek meg nekem, hogy egy rövid, talán megvilágító erejű fölvezetéssel kezdjem témám kifejtését.

Amint tekintetünket a francia filozófia klasszikusai felé fordítjuk, hamar nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy a témánk szempontjából releváns szerzők, így Montesquieu, Rousseau, az enciklopédisták, vagy a már modernnek

¹ Percz kiválóan elemzi és mutatja be a magyar bölcselet döntően német orientációját, ám a francia kapcsolatokat egyáltalán nem teszi vizsgálat tárgyává.

számító, XIX. századi nemzetfölgóást képviselő Renan szövegeiben, utóbbi leszámítva, nem annyira a nemzet fogalma áll a gondolkodás fókuszában, mint inkább az államé. Legtöbbjüket a helyes államberendezkedés elvei, a legmegfelelőbb államforma kérdése, egyház és állam viszonya, az alapvető emberi és polgári jogok kérdése, illetve hasonló történet- és politikai, filozófiai kérdések foglalkoztatják.

Montesquieu báró a francia felvilágosodás egyik legnagyobb hatású képviselőjeként írta be nevét az emberiség történetébe, elsősorban a hatalmi ágak megosztásának elméletével, amely azóta is minden polgári nemzet alkotmányának egyik alapelvévé vált. Van azonban a *törvények szelleméről*-nek egy olyan része, ahol Montesquieu is szoros kapcsolatba kerül nemzet és filozófia, illetve a nemzetkarakterológia gondolkörével. Ez a rész pedig a híres éghajlat-elmélet. Maga az elgondolás egyáltalában nem új keletű a filozófia történetében. Hipokratész már az ókorban bizonyos összefüggéseket látott a klíma és a lelkivilág jelenségei között, Arisztotelész pedig, akárcsak Taine, kapcsolatot lakóhely és politikai törvények viszonylatában (NAGY 1922: 72). Szigorúan érvényesülő törvényeket azonban e téren először Montesquieu báró emleget, aki szerint igen szoros a kapcsolat az egyes államokra jellemző éghajlati viszonyok és az ott élő emberek mentalitása, a társadalom gondolkodásmódja között. Ezek szerint a melegebb, déli országokban élő emberek túlságosan forró vérmérsékletűek, az északiak túlságosan hűvösek vagy jegesek, míg az európai kontinens középső szélességén születnek a legkiválóbb tulajdonságokkal rendelkező emberek. Franciaország éghajlata pedig természetesen a lehető legelőnyösebb az összes lehetséges éghajlat közül (MONTESQUIEU 1962: 338). Látható tehát, hogy a nemzeti kiválasztottság tudata, a más nemzetektől való megkülönböztetés, kiemelkedőség hangsúlyozása ugyanúgy eleme Montesquieu elgondolásának, mint eleme volt Leibnizének, csak míg nála a nemzeti nyelv, kultúra volt ennek a kiválasztottságnak a megtestesítője, addig Montesquieu esetében egyfajta természeti determináltság a hordozója.

Fontos megemlíteni már e helyütt, hogy ez a montesquieu-i elmélet, ha nem is ennyire markáns és hangsúlyos módon, de megjelenik Alexander történetfilozófiájában is. Az éghajlat, mint az egyes népek alapvető jellemvonásait meghatározó tényező, nála is fontos elem.

A nacionalizmus története Herder mellett Rousseau-t tekinti a modern nacionalizmus előfutárának. A filozófiatörténet a francia felvilágosodás legnagyobb hatású képviselőjeként tiszteli, akinek eszméi rendkívüli hatást gyakoroltak a nagy francia forradalomra, s akinek egyes gondolatfoslányait később a szocializmus és a kommunizmus is magához ragadta. Alexander az egyetemes filozófiatörténet kimagasló alakjaként magasztalja Rousseau-t nagy egyéniségekről készített portré tanulmányaiban, amelyek egyébiránt Taine típusalkotó,

pszichologista szellemében készültek, nála jóval nagyobb teret engedve az egyéniségnek. Sőt valószínűsíthető, hogy e bölcseleti portrérajzok, mint műfaj is Taine hatására váltak Alexander számára is meghatározókká. Bár kézenfekvőnek tűnik, hogy Herder írásainak több köze van a nacionalizmushoz, mint Rousseau-éinak, az alaposabb szövegértelmezés, úgy gondolom, nyilvánvalóvá teszi számunkra, hogy csupán hangsúlyeltolódások és megközelítésbeli különbségek mutathatók ki Rousseau államelmélete és a német szerzők gondolatvilága között. Rousseau-nak az államról mint független politikai közösségről alkotott fölfogása nagymértékben különbözik példának okáért Locke vagy Hobbes nézeteitől. Elmélete szerint az állampolgárok nem csupán egyazon uralkodónak az alattvalói, ez ugyanis a legnagyobb kulturális diverzitással egyezne meg. Az önálló politikai közösséget alkotó embereknek konvergáló szokásokkal, erkölcsökkel és társadalmi eszményekkel kell rendelkezniük. *Gondolatok Lengyelország kormányzatáról* című munkájában (ROUSSEAU 1963) egyenesen azt tanácsolja a lengyeleknek, hogy úgy vonják meg országuk határait – adott esetben szűkebbre –, hogy csupán lengyelek éljenek az ország területén. Valójában Rousseau érdeklődése mindig a közösség összetartó erejére és a politikai életnek minőségére irányult. Ugyanis az általa oly nagyra tartott polgári egyenlőség és morális szabadság csak olyan közösségben realizálódhat, melyek tagjai hűségesek a közösségi eszme iránt. Ezt azonban aligha tehetnék meg, ha erkölcsük és szokásaik tekintetében túlságosan különböznének egymástól. Az a gondolat, hogy az ember nem születik értelmes, de főleg erkölcsös lénynek, hanem pusztán abban a folyamatban válik azzá, amely során megtanul másokkal együtt élni, tehát társas lényvé válik, nem csupán Rousseau számára volt egyértelmű, hanem kora és a következő század szinte bármely bölcseleje számára is. Számos kortársától eltérő módon azonban Rousseau elvetette az emberi haladásba vetett hitet, és nem tartotta különleges erénynek az egyes kultúrák megőrzését pusztán azoknak egyedisége okán sem (ROUSSEAU 1901). Fontos megjegyezni, hogy Rousseau távolról sem bélyegezhető politikai nacionalistának. Ő csupán azt állítja, hogy egy politikai közösség tagjainak, feltéve hogy erősek, életképesek akarnak maradni, ugyanazokat az alapvető értékeket kell szem előtt tartaniuk. Számos kortársától eltérő módon tehát nem azt igyekszik bizonyítani, hogy a közös kultúra talaján álló embereknek egyetlen politikai közösségbe kell tömörülniük, hogy kultúrájukat jobban megőrizhessék (ROUSSEAU 1978).²

Az *Enciklopédia, avagy a természettudományok, a bölcselet és a mesterségek magyarázó szótára* első kötetei 1751-ben jelentek meg, míg utolsó kötetét 1780-ban tették közzé. E húszéves alkotói munka eredményeként létrejött harmincöt kötet a maga hetvenezer szócikkével vitathatatlanul nem csupán a

² Több tanulmányból is rekonstruálható a szerző álláspontja.

XVIII. századi francia felvilágosodás, de a korabeli világ legjelentősebb szellemi teljesítményeként értékelhető. Célja Diderot szerint a közgondolkodás megváltoztatása volt, az ismeretek terjesztése és a kritikai gondolkodás fejlesztése révén. Egyetemes célkitűzés ez, de francia nyelvi formába öntve. Az alkotók fontosnak tartották, hogy e grandiózus munka valóban az ismeretterjesztést és a kritikai gondolkodás terjesztését szolgálja. Ez a cél pedig csak akkor érhető el, ha a munka nemzeti nyelven szólal meg. Ezen a ponton ismét összefonódnak nemzet, nyelv és filozófia fogalmai.

Mivel az *Enciklopédia* számos ponton kritizálja a katolikus dogmát, és méltatja a protestantizmust, általában a vallási türelem alapján áll, s egyáltalán egész lényével igyekszik aláásni az egyház világi hatalmát, tekintélyét – a felvilágosodás eszméivel és a nemzeti bölcselet gondolkörével összhangban –, természetesen tiltólistára kerül. Ennek ellenére a munka folytatódik, és az újonnan elkészülő kötetek titokban kerülnek az előfizetők birtokába. Az 1911-es *Encyclopaedia Britannica*, francia elődjére vonatkozó értékelése szerint: „Egy enciklopédia sem volt politikailag annyira fontos és töltött be annyira nyilvánvaló szerepet a történelemben vagy az irodalomtörténetben. Megkísérelt nem csak információt adni, de vezetni is a véleményeket” (KAFKER–KAFKER 1988).

A híres XIX. századi francia író, orientalistát és vallástörténészt, Joseph Ernest Renan Alexander személyesen is ismerte és hallgatta 1873 telén Párizsban. Neve nem csupán a *Bánóczi-émlékkönyv*ben és Szemere Samunál, de Alexander Taine-ről írott akadémiai emlékbeszédében is előkerül. Renan *Mi a nemzet?* című tanulmányában (RENAN 1995: 171–188) már valódi tudományos igényvel, céltudatosan állítja vizsgálódásainak középpontjába a nemzeti eszmét (ÁDÁM 1998: 33–43).³ Beszédmódja, stílusa eltér a XVIII. századi szövegek esetlegesen egy-egy aspektusból megvilágított nemzetfogalmától, és bevezet bennünket a modern nacionalizmus fogalmi apparátusába. Renan megvilágításában a modern nemzet egyazon irányba konvergáló tények sora által létrehozott történelmi eredmény. Elméletében újszerű elem a Gellner-tanulmányokban is több helyütt citált nemzeti amnézia, felejtés fontosságának hangsúlyozása egy nemzet kialakulásában (GELLNER 1982: 165–187). Fontos, hogy példának okáért az egységes Franciaország létrejötte az északi és déli területek közötti csaknem egy évszázadig tartó pusztítás és terror következményeként állt elő. Nem feltétlenül előnyös, ha a történelmi vizsgálat újra és újra a nemzet emlékezetébe idézi ezeket az erőszakos cselekedeteket. Renan véleménye szerint a történettudomány fejlődése gyakorta veszedelmes a nemzetiségre nézve. A szerző elemzése rávilágít arra, hogy dinasztikus alapelv nélkül is létezhet nemzet, sőt olyan nemzetek is vannak, amelyeket uralkodói dinasztiák hívtak életre, s elsza-

³ A téma véleményem szerint legjobb magyar nyelvű kifejtése.

kadván tőlük, azok mégsem szűntek meg létezni. Sorra véve a hagyományosan emlegetett nemzetépítő alapelveket, kimutatja, hogy önmagában sem az azonos fajiság, sem a közösen beszélt nyelv, sem a közös vallás, az érdekezésszerűség vagy a meghatározónak tekintett földrajzi tényezők nem elégséges alapelvek ahhoz, hogy egy modern nemzet rájuk épüljön. Ezek a tényezők Renan értelmezésében legfeljebb egyesülésre hívnak föl, de nem bírnak kényszerítő erővel erre vonatkozólag.

A nemzet Renannál lélek. Olyan szellemi princípium, melynek két alkotó-eleme van. Egyik a múltban gyökerezik, a másik a jelenben. Az emlékek gazdag örökségének közös birtoklása egyfelől, másfelől jelenlegi megegyezés, vágy, akarat arra vonatkozólag, hogy közösen éljünk, tovább kamatoztassuk őseinktől kapott örökségünket. A nemzet Renannál, akárcsak az egyén, múltbéli erőfeszítések, odaadás, áldozatok hosszú folyamatában konstituálódik, ahol a legfontosabb kultusz az ősök tisztelete. Minden nemzet egyetlen roppant szolidaritás, melynek nem csupán az ősök által hozott áldozatok jelentik lényeges alkotóelemét, hanem az általunk jövőben meghozandó áldozatok is. Egy nemzet léte szempontjából végső soron egyetlen legitím ismérv létezik, ez pedig nem más, mint a nemzeti akarat. Éppen ezért egy nemzet léte, renani metaforával élve, mindennapos népszavazás is. Történetfilozófiai koncepciójában, az ókori Rómától jelenének Franciaországáig terjedő elemzések után, a nemzeti lét végességének gondolata nyilvánul meg. Ugyanez a végkövetkeztetés jelenik meg Alexander filozófiájában is. Renan egy európai konföderáció képét vetíti előre, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a XIX. század során bizonyosan nem fog megvalósulni. A nemzeti elkülönültséget saját jelenében üdvösnek tekinti, úgy látja, hogy ez az elkülönülés a szabadság biztosítója. Úgy véli ugyanakkor, hogy „különféle, gyakorta ellentétes képességeikkel a nemzetek a civilizáció közös művét szolgálják, mind hozzájárul egy-egy hanggal az emberiség nagy hangversenyéhez, mely végtére is a legmagasabb eszményi valóság, ahová sikerült fölemelkednünk”. Ez a következtetés szintén teljes mértékben egybecseng Alexander mondanivalójával: amiben egy adott nemzeti szellem kimagasló, abban egyetemes érvényű is. Egy adott nemzeti szellemnek más nemzeti szellemekkel való érintkezése egyáltalán nem káros, sőt kívánatos dolog. A különböző nemzeti szellemek ugyanis egyre újabb impulzusokat kapnak más kultúrákkal való érintkezésükkor, és egyedül ez a folyamatos pozitív értelmű megmértetés, párbeszéd az, ami biztosítja az egyes nemzeti szellemek fennmaradását és fejlődését (PEABODY 1985; PATAKI 1997; HUNYADI 2001).⁴

⁴Érdemes szemügyre venni az újabb keletű magyar és külföldi nemzetkarakterológiai munkákat is ehhez a kérdéskörhöz.

Alexandernak Taine-hez fűződő rendkívüli viszonyáról, szoros kapcsolatáról leginkább az MTA elhunyt tagjai fölött mondott emlékbeszédek-sorozat általa Taine halálának tizedik évfordulójára írt tanulmányából értesülhetünk (ALEXANDER 1903), az alapos, kritikai szellemiségű, összehasonlító szövegelemzés módszere mellett. Ezt az Alexander által írott emlékbeszédet Nagy József professzor, Taine-ről szóló kismonográfiájának előszavában is emlegeti, mégpedig mint „[...] hosszú időn át [...] az egyetlen figyelemreméltó tanuját a vele [Taine] való foglalkozásnak” (NAGY 1922: 1). Jól látható egyébként, hogy Nagy József Alexander tanulmányát mankóként használja saját Taine-értelmezéséhez, belekapaszkodva Alexander elejtett félmondataiba, rövid kritikai megjegyzéseibe igyekszik kibontani, továbbfűzni az alexanderi gondolatokat, amelyek eredményeként egy igazán konstruktív, kritikai szellemiségű Taine-képet sikerül megrajzolnia. Nagy József szerint Taine hatása Európában saját hazáján kívül természetesen éppen Magyarországon volt a legnagyobb. Az 1880-as években nálunk Taine csak kritikátlan csodálatban és elismerésben részesült, akinek dicsőségét csak Péterfy Jenő szkepszise kezdte ki, aki egyébként maga is Taine hatása alatt fejlődött későbbi pályájának erősen kritikai attitűdje mellett is. Alexander is megemlíti, hogy Taine legnagyobb hatással a magyar bölcselek közül talán Péterfyre és Riedl Frigyesre, valamint saját magára volt. Alexander magát Taine személyes tanítványának, őt mesterének vallja emlékbeszédében, s arról értekezik, hogy a mesterek valódi hatásaira a tanítványok sokszor csak később, utólag visszatekintve eszmélnek rá. Bár Alexander személyesen csak művészet-történetet hallgatott Taine-nél 1873 telén, az École des Beaux-Arts-ban. Mégis töviről hegyire ismerte Taine egész életművét, és a vele való foglalkozás mélyen rányomta bélyegét nem csupán történetfilozófiájára, művészetéről vallott fölfogására, de alapvető világszemléletére is. Alexander szemében Taine mint történet-író, filozófus, esztéta és irodalomtörténész az egész XIX. század egyik legérdekesebb alkotója volt. Uralta a korabeli francia szellemi életet, hatása Alexander szerint még Renanénál is nagyobb volt. Az irodalmi kritika megújítójaként a realista regényirodalom legnagyobbjai, élükön Zolával tekintették példaképüknek, bár Taine nemigen viszonzta közeledésüket. Óriási munkákat írt: Franciaország történetét tizenegy kötetben, az értelem lélektanát két kötetben, vagy negyvenkötetnyi útirajzot, művészeti és irodalmi tanulmányokat. Élete legnagyobb műve az ötkötetes *Az angol irodalom története* volt, melynek bevezető nagytanulmányából (TAINÉ 1881: 1–38), valamint a *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században* című kötetének 13. és 14., *A módszerről* címet viselő fejezeteiből (TAINÉ 1906: 203–240) rendkívül jól rekonstruálható az a történetfilozófiai fölfogás, amely nagyban rokonítható Alexander nézeteivel is.

Alexander számára nagyon fontos a történeti szemléletmód, mely nem csupán a pozitívizmus, de kifejezetten Taine hatásának megnyilvánulását mutatja.

Kifejezésre jut ez az 1878-ban írott habilitációs értekezésében is, amelyben kifejti, hogy a filozófiai gondolkodást csakis történetileg lehet megközelíteni. Az ember csak a történeti gondolkodás által láthat messzire, hiszen a történeti megközelítés tárgya maga a változásban lévő ember és munkája. Ez a történeti szemléletmód tükröződik Alexander nemzetekről alkotott felfogásában is, melyben szintén nyugati hatásra, úgy tekinti az emberiséget, mint amelynek nemzetekre tagoltsága történeti szükségszerűség. Akadémiai székfoglalójának konklúziója szerint mivel az emberiség nemzetekre szakadva éli életét, szükségképpen nemzetekre szakadva gondolhatja gondolatait is. Kiegészítve ez azzal az alexanderi gondolattal, miszerint „a művészet van legkevésbé nemzeti határok közé zárva; mihelyt elvont nyelven kezdünk beszélni, a nyelvhatár hegységgé magaslik, melyen át csak szűk és meredek hágók vezetnek” (ALEXANDER 1903: 4), nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy az alexanderi felfogás értelmében pusztán abban az értelemben lehet és érdemes nemzeti filozófiáról beszélni, amennyiben a gondolkodás nyelvhez, méghozzá nemzeti nyelvhez kötődik. Ez a megállapítás nagy hangsúlyt fog kapni tanulmányom végső konklúziójában.

Nem csupán a történeti és esztétikai beállítottság Alexander és Taine közös vonása, de az a fajta organikus társadalom- és történetiszemlélet is, mely szerint „semmi sem él és létezik elszigetelve ezen a világon” (ALEXANDER 1903: 4). Az egyes társadalmi, történeti, sőt szellemi jelenségek élő organikus egységet képeznek, és nem vizsgálhatóak önmagukban. A sikeres vizsgálat módszere a végletekig atomizáló analízisből kinövő szintézisteremtés lehet. Ez az organikus szemlélet a német vitalizmus, amely az Arisztotelész gondolatát rehabilitáló Leibniz révén került vissza az újkori filozófiába a XVII. században, majd kiteljesedve Goethe munkásságában, átszűrve Spinoza panteizmusán és Hegel logikáján, alappillérvé válik Taine egész filozófiájának. Taine valódi értéke, eredetisége Alexander szerint nem az organizmus-tan kimondásában, hanem részletezésében és az irodalomra, művészetre, történelemre való konkrét alkalmazásában áll, valamint abban a tényben, hogy Taine magát a szellemi életet is konkrét organizmusként fogta föl, noha öelötte csak a testet tekintették ilyennek.

Taine tulajdonképpen már húszéves korára készen van. Spinoza monisztikus világfölfogásának hatására az élet minden területén megnyilvánuló törvényeket, végső soron a törvények törvényét keresi. Taine nem volt materialista. „Tévednek azok, kik a tiszta pozitívizmus hívei közé szeretnék őt besorolni, mert az ő szándéka sohasem volt az, hogy a filozófiát elhajítsa és az emberi tudást pusztán csak a kész tudományok adataira szorítsa” – írja Nagy József (NAGY 1922: 77). Taine-nél a dedukció, az örök axióma fogalmi meghatározó jelentőségűek, mint ahogy a metafizika tanulmányozását is igen hasznosnak tartotta. Legfontosabb történelemmagyarázó elve az okság fogalma volt. Mindenben, így minden egyediségben is, magát a történeti kort jellemző adalékot látott. Az egyén számára

teljesen fölöldődött a törvényszerűség és szükségszerűség kényszerítő erejű fogalmiságában. Ezt a tévedést Alexander is a szemére veti. Taine történetfilozófiájának kulcsa a *race*, *milieu*, *moment* (faj, környezet és időpont) fogalmi hármasságában rejlik. Fogalmi distinkciója nem elég pontos, számos helyen szétfolyó, ellentmondásokkal terhelt. Alexander a maga elméletében éppenséggel igyekszik a nemzeti szellem és néplélek fogalmainak pontos meghatározása által egzaktabb módon kifejezni mondanivalóját, mégsem sikerül maradéktalanul megvalósítania. Számos ponton saját fogalomhasználata is következetlen és ellentmondásos.

Alexander történetfilozófiája szerint egy közösség szellemi viszonyait fel lehet osztani maradandóbb vagy rendkívül lassan változó és gyorsabban változó szellemi viszonyokra. A nemzeti szellem csupán ezen utóbbiaknak a foglalata, míg az előbbi viszonyok foglalata maga a néplélek.

Ez egyben a legfontosabb különbség Alexandernél néplélek és nemzeti szellem között. A néplélek tehát azon maradandó szellemi viszonyok foglalata, amelyek több ezer év alatt váltak egy közösségre jellemzővé, lakóhelyük éghajlata, talajviszonyai, egyszóval természeti környezetük, eredendően jellemző foglalkozásaik következtében. Ezen viszonyok az egyén életidejét figyelembe véve észrevehetetlenül lassan változnak csak. A néplélek milyensége, eredeti jellege legtisztább formájában a társadalom alsóbb, magas kultúra alatti rétegeiben tapasztalható leginkább. A néplélek tehát antropológiai egységbe kapcsolja egy nemzet társadalmának szakadozott szövetét. A nemzeti szellem ellenben egy sokkal lazább kultúrtörténeti egységet jelent. A nemzeti szellem, noha a néplélek talaján nő fel, és kapcsolatban áll vele, mégsem ugyanaz. Viszonyuk forma és tartalom viszonya. A néplélek az erő, a nemzeti szellem pedig ennek az erőnek a produktuma. A nemzeti szellem historikum, története van, korszakolható (van kialakulása, virágzása és bukása), nem halhatatlan, el lehet idegenedni tőle. Az, hogy egy nemzet szelleme milyen teljes fényében, nagy embereiben, reprezentánsaiban mutatkozik meg.

Taine fajfogalmában, amelynek végső kialakulásában Renannak közvetlenül, Herdernek közvetve is volt némi szerepe (NAGY 1922: 81), az alexanderei néplélek és nemzeti szellem bizonyos meghatározó elemei keverednek. Valószínűnek látszik, hogy Alexandert éppen a Taine-nél tapasztalt fogalmi zavarok készítették az organikusan fölfogott szellemi életet meghatározó fogalmak pontosabb elkülönítésére. Látunk kell, hogy Taine fajfogalma tulajdonképpen egyfajta nemzetfogalomává válik, mégpedig egy adott népcsoport kollektív kulturális diszpozícióinak determináló erejű, identitásképző összességéként.

Taine környezetelmélete egyébiránt szintén túlságosan szétfolyó és általános. Az *angol irodalom történetében* úgy érvel, hogy egy adott irodalmi mű pusztán alkotója környezetének produktuma. E környezet alapos föltárása és elemzése által tökéletesen értelmezhetővé válik maga az alkotás. Taine végle-

tesen determinista fölfogásában a szemernyi egyediséget pusztán az egyénre jellemző viszonylagosan egyedi, partikuláris környezeti föltételek biztosítják. Ezenkívül az egyéniség iránt teljesen érzéketlen marad. A Montesquieu-tól kölcsönzött törvényerejű éghajlaton is fontos szerephez jut Taine elméletében, mint az adott faj alapvető jellembeli tulajdonságainak meghatározó eleme. A társadalmi és természeti környezet kiemelten jelenik meg Alexandernél is, mint a néplélek kiformalódásának lényeges, bár nem túlhangsúlyozott tényezője.

Taine időpontfogalma azt hivatott kifejezni, hogy az emberi történelem irreverzibilis, mindig előre halad, és közben megőrzi az útja során szerzett vonásokat, hatásokat, amely az egyén szintjén az elődök által szerzett tapasztalatok egyfajta összegzéseként realizálódnak.

Alexander véleménye szerint azonban e fogalmi hármasság nem érinti Taine valódi jelentőségét és érdemét. Taine a történelemben is, mint az emberi lét és a természeti világ minden aspektusában, az állandót, a törvényt keresi. De vannak-e egyáltalán ilyen törvények a történelemben, irodalomban, művészetekben? Nem minden műalkotás, irodalmi alkotás vagy cselekedet páratlan, megismételhetetlen-e a maga egyediségében? Jogos-e a francia forradalom történetéről elmélkedve fölháborodni az elkövetett borzalmakon, ha minden szükségszerűen történt úgy, ahogyan történt? Ha az emberi történelmet oly objektív törvények működésének tereként akarjuk ábrázolni, mint egy zoológus, akár csak Taine, a válaszuk aligha lehet kétséges. Alexander szerint Taine fő érdeme egyrészt a szellemi élet jelenségeiben is megnyilvánuló kölcsönös összefüggések rendszerére való rámutatás, másrészt annak bizonyítása, hogy még ha nem is a szigorúan veendő törvények értelmében, de érvényesülnek bizonyos törvényszerűségek az emberi történelemben, a véletlen és az egyéni sajátosságok mint alakító tényezők mellett.

Összefoglalva mondanivalóm lényegét, úgy gondolom, e rövid tanulmányban sikerült rámutatnom arra a tényre, hogy Alexander nemzeti filozófiáról, nemzetéről és nemzetiről vallott történetfilozófiai elgondolásai csupán tematikailag illeszthetők abba a magyar hagyományba, amely tulajdonképpen az Egyezményesek délibábos, magyar filozófiát teremteni akaró programjával kezdődött a reformkorban, s időről időre fölbukkant a magyar bölcseleti irodalomban egészen Bibó Istvánig. Alexander nézeteinek, fogalomhasználatának és egész törekvésének Renanhoz, még inkább Taine-hez van köze, és a nem csupán francia, de a korabeli nyugat-európai művelt szellemi elit közbeszédjének részét képező nemzeti, sőt bizonyos értelemben véve nemzeti filozófiai gondolatkörhöz.

Újra kell gondolnunk tehát Percz László professzor azon törekvését, amely Alexandert érthető tematikai okokból kifolyólag a Hetényi Jánostól és Szontagh Gusztávtól Karácsony Sándorig terjedő paradigmán próbálja elhelyezni (PERECZ 2008). Mára már szinte közhellyé merevült a kissé hiányos

földolgozottságú magyar filozófiáról szóló szekunder irodalomban, hogy a magyar nemzeti filozófia megteremtésére irányuló törekvés egy, a megkésett magyar polgári társadalomfejlődéshez szükségszerűen kapcsolódó kor- és körtünet. Ezzel a megállapítással magam is egyetértek, amennyiben kiemeljük a megteremtésre irányuló törekvést, melyről Alexander esetében szó sincsen.

Látunk kell, hogy az a gondolat, hogy létezik egy minden nemzetre, minden népre alapvetően, sajátosan és egyedien jellemző lelki beállítódás és szellemi, erkölcsi karakter, az nem sajátosan magyar találmány, hanem a romantika korának nemzeti ébredési mozgalmához és történetfölfogásához Európa-szerte szorosan hozzá tartozó jelenség. Alexander törekvései pedig ezekkel a – korban általánosan elfogadott – nézetekkel rokoníthatóak.

IRODALOM

- ÁDÁM Péter 1998. Renan nemzetfölfogása = Csató Éva (szerk.): *Mi a nemzet?* Budapest, 33–43.
- ALEXANDER Bernát 1903. *Taine Hippolyte emlékezete*. Budapest
- ALEXANDER Bernát 1919. Bánóczy József = Alexander Bernát (szerk.): *Emlékkönyv Bánóczy Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára 1919. július 4.* Budapest, 1–38.
- GÁBOR Éva 1986. *Alexander Bernát*. Budapest
- GELLNER Ernest 1982. *Nationalism and the Two Forms of Cohesion in Complex Societies*. Proceedings of the British Academy vol. 68. 165–187.
- HUNYADI György szerk. 2001. *Nemzetkarakterológia: Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai*. Budapest
- KAFKER, Frank–KAFKER, Serena 1988. *The Encyclopedists as individuals: a biographical dictionary of the authors of the Encyclopédie*. Oxford
- MESTER Béla–PERECZ László szerk. 2004. *Recepció és kreativitás: Közéletek a magyar filozófia történetéhez*. Budapest
- MÉSZÁROS András 2000. *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony
- MONTESQUIEU, Charles-Louis 1962. *A törvények szelleméről*. Budapest, 338.
- NAGY József 1922. *Taine*. Budapest
- PATAKI Ferenc 1997. Nemzetkarakterológia? = *Magyar Tudomány* 2. 169–179.
- PEABODY, Dean 1985. *National characteristics*. Cambridge
- PERECZ László 2008. *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Budapest
- RENAN, Joseph-Ernest 1995. Mi a nemzet? = Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 171–188.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques 1901. *A művészetek és tudományok hatása az erkölcsökre*. Eger
- ROUSSEAU, Jean-Jacques 1963. *Considerations sur le Gouvenement de Pologne* = Rousseau, Jean-Jacques. *Oeuvres complètes, Écrites politiques III*. Paris
- ROUSSEAU, Jean-Jacques 1978. *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest
- SZEMERE Samu szerk. 1928. *Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez*. Budapest
- TAINÉ, Hippolyte 1881. *Az angol irodalom története I*. Budapest, 1–38.
- TAINÉ, Hippolyte 1906. *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században*. Budapest, 203–240.

*The Manifestations of the Influence of French Philosophy of State
in Bernát (Bernhard) Alexander's Philosophy of History*

The paper studies one of the most prominent Hungarian philosophers of the 19th-20th century, Bernát (Bernhard) Alexander, in the context of French philosophy of state. It aims to show that Alexander's thoughts on philosophy of nation, on nation and on national identity can only by topic fit into that Hungarian tradition, which actually began with the illusory program of the Compromisers intended to create a Hungarian philosophy in the Reform Era, and emerged from time to time in philosophical literature all the way to István Bibó. Alexander's views, his sphere of concepts, and his aspirations on the whole relate to the French Renan's, and even more to Taine's 19th century ideas, as well as loosely to the national philosophical sphere of thought as part of the public discourse typical of not only the French, but contemporary Western-European educated spiritual elite.

Keywords: Bernát (Bernhard) Alexander, philosophy of history, French philosophy of state, national philosophy, Taine

*Manifestacije delovanja francuske filozofije države u filozofiji istorije
Bernata Aleksandera*

Studija se bavi likom Bernata Aleksandera, jednog od najznačajnijih mađarskih filozofa na prekretnici 19. i 20. veka, i to u kontekstu francuske filozofije države. Kroz nju autor nastoji da pokaže kako se Aleksanderovi istorijskofilozofski koncepti o nacionalnoj filozofiji, o naciji i o nacionalnome mogu samo tematski uklopiti u mađarsku tradiciju koja je u stvari započela u doba Sečenjijevih reformi sa programom harmonističara da stvore opsenarsku mađarsku nacionalnu filozofiju koja se zatim s vremena na vreme pojavljivala u mađarskoj filozofskoj literaturi sve do Ištvana Biba. Aleksanderovi stavovi, operisanje pojmovima, kao i sve njegove aspiracije su u stvari vezane za ideje francuskih filozofa iz 19. veka, Renana, ili još više Tena, ali ne samo za Francuze, već i za nacionalni, pa čak u određenom smislu i za nacionalno filozofski krug mišljenja koji je predstavljao deo unakrsnog dijaloga tadašnje savremene obrazovane duhovne elite iz Zapadne Evrope.

Ključne reči: Bernat Aleksander, istorija filozofije, francuska filozofija države, nacionalna filozofija, Ten

Beérkezés időpontja: 2014. 04. 15.

Közlésre elfogadva: 2014. 05. 04.